

ВОДЯНІ МЛИНИ У ДОЛИНИ ПІВДЕННОГО БУГУ: СТАН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЙ 2008–2018 РОКІВ

Олександр ЛАВРИК (Умань)

к. геогр. н., доцент, кафедра географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
slavrik1979@gmail.com, +38 097 490 80 32

Валентина ЦИМБАЛЮК (Умань)

к. х. н., доцент, циклова комісія природничих дисциплін та математики, КВНЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка»
wwala1975@gmail.com, +38 097 357 15 557

У статті наведено дані досліджень водяних млинів, отримані авторами під час піших експедицій упродовж 2008–2018 років. Розглянуто специфіку поширення водяних млинів у долині р. Південний Буг. Виявлено залишки 44 недіючих млинів та проаналізовано особливості їхнього розташування у межах річкової долини. Наведено статистичні дані щодо кількості та сучасного технічного стану млинових споруд. Детально описано млиновий комплекс у селі Сокілець Вінницької області, споруджений польським архітектором Яном Гойріхом-мол. на замовлення графа Костянтина Потоцького у 1894–1898 рр., і водяний млин у селі Соломія Кіровоградської області, що працював іще до 2006 року і дотепер зберігається у діючому стані.

WATERMILLS IN THE PIVDENNYI BUH RIVER VALLEY: CURRENT STATUS ACCORDING TO THE EXPEDITION MATERIALS OF 2008–2018

Oleksandr LAVRYK (Uman)

Ph. D. (geography), Associate Professor, department of geography and methods of its teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
slavrik1979@gmail.com, +38 097 490 80 32

Valentyna TSYMBALIUK (Uman)

Ph. D. (chemistry), Associate Professor, cycle commission of natural sciences and mathematics, Uman Taras Shevchenko College of Education and Humanities
wwala1975@gmail.com, +38 097 357 15 557

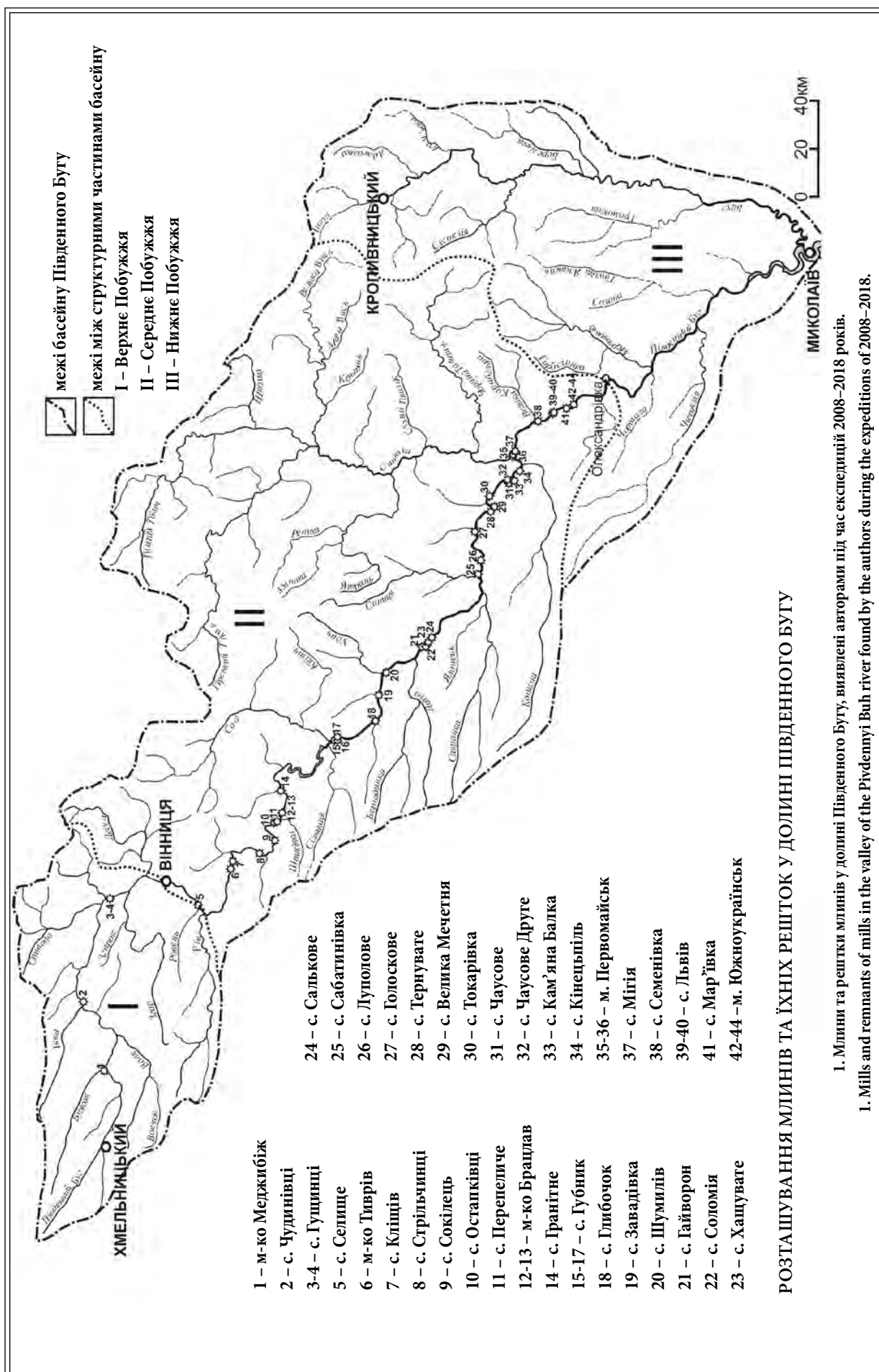
The paper presents the results of watermill studies carried out by the authors in hiking expeditions during 2008–2018. The specificity of watermills in the valley of the Pivdennyi Buh (South Buh) river is considered. The remnants of 44 non-operating mills were discovered and the peculiarities of their location within the river valley were analyzed. Statistics concerning the number and present-day condition of mill structures are given. Described in detail are the mill complex in the village of Sokilets, Vinnytsia region, built by the Polish architect Jan Heurich Jr. by the order of count Konstanty Potocki in 1894–1898, and the watermill in the village of Solomiya, Kirovohrad region, which worked until 2006 and still remains in operating condition.

Млини, що діяли завдяки енергії води, на річках Побужжя використовувалися з X–XI століть [1]. Різновидом млинів були крупорушки, де зерно мололи на крупу. Часто під час весняних повеней млини та крупорушки руйнувалися, їх доводилося відновлювати. Такі млини використовували для переробки зерна до кінця XX ст. – початку XXI ст. Останній діючий млин у річищі Південного Бугу в с. Соломія Кіровоградської області працював до 2006 року. Аналіз карт і статистичних даних XIX ст. – XX ст. [2–4] показує, що до середини XX ст. верхня та середня частини течії Південного Бугу з притоками були повністю забудовані млинами. Однак після масової електрифікації та створення каскаду водосховищ млини використовувати припинили. Упродовж 2008–2018 років уздовж річища нами виявлені залишки 44 недіючих млинів (іл. 1, табл. 1).

На ділянці від витоку річки до с. Новоколятино Хмельницької області, де ширина річища не перевищує 50 м, а швидкість течії – 0,6 м/с (ділянки плес), були характерні пригреблеві дерев'яні млини, де для підпору води будували ставки. На польських топографічних картах, створених на основі зйомки 1902 р., позначки «Мłyn wodny» зображені біля гре-

бель у сучасних Новоленську, Захарівцях, Мар'янівці, Грузевиці, Русанівцях, Меджибожі, Голвчинцях і Летичеві Хмельницької області. Будівлі млинів розташовували з одного боку греблі, а в с. Щедровому (сучасний Летичів) – з двох сторін. Вода з верхнього б'єфу ставка подавалася на колесо.

У середній течії річки, де геологічним фундаментом є Український кристалічний щит, зосереджена основна частина млинів. Їх будували на ділянках перекатів Південного Бугу з порогами, де швидкість течії прискорена. Це дозволяло легко спрямувати воду на турбіну або колесо за допомогою дамби або водовідвідного каналу. Власне будівлі млинів із мукмельними механізмами розташовували в заплаві, а приміщення з колесами або турбінами містилися у річищі або каналі. Іноді будували цілі млинарські комплекси (с. Сокілець Вінницької області, Салькове та Луполове Кіровоградської області, Чаусове Миколаївської області), в яких основний млин з господарськими спорудами розміщувався на заплаві, а інший (через канал) – на поверхні острова. До повені 1932 р. [5] у річищі Південного Бугу в межах сучасного м. Первомайська Миколаївської області функціонував п'ятиповерховий вальцьовий млин,

Таблиця 1. Ландшафтно-технічна характеристика млинів у долині Південного Бугу

№ з/п	Населений пункт, у межах якого пролігає річка	Приблизний час будівництва млина	Приблизний час зупинки роботи млина за рахунок енергії води	Тип млина за гідропроводом	Ступінь збереження в балах	Ступінь закритості / відкритості на території	Розташування млина відносно річища
1	2	4	5	6	7	8	9
1.	м. Меджибіж Лєтичівського р-ну Хмельницької обл. (іл. 3)	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	6	B	зліва
2.	с. Чудинівці Хмельницького р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	70–80-ті рр. XX ст.	колісний	2	A	справа
3.	с. Луцивці Калинівського р-ну Вінницької обл. (іл. 4)	кін. XIX – поч. XX ст.	1964 р.	турбінний	5	B	справа
4.	с. Луцивці Калинівського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	30–ті рр. XX ст.	турбінний	1	Г	зліва
5.	с. Селище Тиврівського р-ну Вінницької обл.	1885 р.	1948 р.	колісний	5	B	зліва
6.	м. Тиврів Вінницької обл. (іл. 5)	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	4	B	справа
7.	с. Клєвці Тиврівського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	4	A	справа
8.	с. Стрільчинці Немирівського р-ну Вінницької обл. (іл. 6)	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	5	B	справа
9.	с. Сокилєць Немирівського р-ну Вінницької області (млинарський комплекс)	1898 р.	1992 р.	турбінний	5	B	зліва
10.	с. Остапківці Немирівського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	кін. 90-х рр. XX ст.	турбінний	7B	A	зліва
11.	с. Перепеличє Немирівського р-ну Вінницької обл. (іл. 7)	кін. XIX – поч. XX ст.	90-ті рр. XX ст.	колісний	1	A	зліва
12.	м. Брацлав Немирівського р-ну Вінницької обл. (іл. 8, 9)	1911 р.	поч. XXI ст.	колісний	5	B	зліва
13.	м. Брацлав Немирівського р-ну Вінницької обл. (іл. 8, 9)	1903 р.	50-ті рр. XX ст.	турбінний	7A	B	справа
			50-ті рр. XX ст.	турбінний	5	B	справа

будівля якого розташовувалася на поверхні насипного острова з каміння. У правобережній заплаві містився двоповерховий склад, з яким млин був з'єднаний металевим транспортером (іл. 2).

Як будівельні матеріали для млинів використовували дерево та каміння. Дерев'яні млини були ненадійними й функціонували короткий проміжок часу – часті повені та паводки руйнували їх повністю. Найпоширенішими у річищі Південного Бугу є кам'яні млини, для будівництва яких використовували цеглу та місцеві породи гранітів і гнейсів, що їх видобували у стрімких схилах долини. Особливу увагу звертали на виготовлення розчину, який виготовляли заздалегідь з вапна, піску та курячих яєць (для надання міцності).

Як правило, більшість будівель одноповерхові, однак окремі млини (Гущинці, Стрільчинці, Сокілець, Брацлав, Глибочок, Шумилів Вінницької області, Луполове Кіровоградської області, Кінецьпіль Миколаївської області) складаються з 3–5 поверхів і досягають висоти 10–15 м. Стіни млинів завтовшки

2. Млини німецьких підприємців Августа і Адольфа Ганів (батька й сина): млин в Ольвіополі, збудований 1872 року (а), ще один млин, збудований 1886 року на іншому березі річки, у Голті (b), вальцьові млини у річищі й заплаві Південного Бугу, 1912 р. – вигляд з правого схилу долини в межах містечка Голта (c) (Ольвіополь і Голта 1920 року увійшли до складу новоутвореного міста Первомайськ, нині це місто обласного значення у Миколаївській обл.). Фрагменти з великоформатного аркуша під назвою «ВАЛЬЦЕВЫЯ МЕЛЬНИЦЫ АД. АВ. ГАНЪ, ОЛЬВІОПОЛЬ И ГОЛТА» з позначкою видавництва «Eckert & Pflug Kunstanstalt Leipzig» – ця фірма спеціалізувалася на виготовленні зображень заводів, видів з висоти, рекламної продукції тощо. Репродукцію надала завідувач відділу Первомайського краєзнавчого музею Олена Красіна.

2. Mills of the German manufacturers August and Adolf Hahn: mill in Olviopol built in 1872 (a), one more mill built in Holta, on the opposite bank of the river, in 1886 (b), roller mills in the stream and the floodplain of the South Buh, 1912 – view from the right slope of the valley in the town of Holta (c) (Olviopol and Holta in 1920 became part of the newly formed city of Pervomaïsk, nowadays it is a city in Mykolaiv region). Fragments from a large-format sheet under the title «ROLLER MILLS AD. AU. HAHN, OLVIOPOL AND HOLTA» with a mark of Eckert & Pflug Kunstanstalt Leipzig publishing house – this company specialized in production of pictures with plants, bird's-eye views, commercials, etc. Courtesy Olena Krasina, the head of the department in Pervomaïsk Local History Museum.

до 1,5 м викладені з різнокольорових гранітів і гнейсів рваної форми. Віконні та дверні прорізи будували з червоної цегли у формі арок. Дахи вкривали дошками, черепицею або бляхою. Окрім простих водяних коліс нижнього бою у млинах використовували також гідротурбіни систем Жонваля, Жерара та Френсіса [4] на вертикальному валові обертання. Нині від млинів у річищі Південного Бугу залишилися лише фундаменти, фрагменти стін або «коробки» будівель без механізмів, турбін і коліс (табл. 1, іл. 3–22).

Ступінь збереження визначається за схемою: 8 – повністю зберігся з зовнішнім гідроприводом, робочим або неробочим, – колесами, турбінами; 7А – повністю зберігся (не враховуючи зовнішнього гідроприводу) та експлуатується як млин (електричний) або за іншим призначенням (склад, готель, музей тощо); 7Б – повністю зберігся, включно внутрішніх механізмів (але за винятком зовнішнього гідроприводу), однак не експлуатується – покинутий;

3. Млин у м. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №1 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

3. The mill in the town of Medzhybizh, Letychiv district, Khmelnytskyi region, late 19th – early 20th c. (see No. 1 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

продовження Таблиці 1

1	2	4	5	6	7	8	9
14.	с. Гранітне Немирівського р-ну Вінницької обл.	II пол. XIX ст.	I пол. XX ст.	колісний	1	A	справа
15.	с. Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	50-ті рр. XX ст.	колісний	3	A	зліва
16.	с. Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	50-ті рр. XX ст.	колісний	3	A	зліва
17.	с. Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	50-ті рр. XX ст.	колісний	1	A	справа
18.	с. Глибочок Гостянецького р-ну Вінницької обл. (іл. 10)	60-ті XIX ст.	II пол. 50-х рр. XX ст.	турбінний	7A	B	зліва
19.	с. Завадівка Теплицького р-ну Вінницької обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	70-ті рр. XX ст.	турбінний	5	B	справа
20.	с. Шумилів Бершадського р-ну Вінницької обл.	1860 р.	50-ті рр. XX ст.	турбінний	5	B	справа
21.	м. Гайворон Кіровоградської обл.	II пол. XIX ст.	поч. XX ст.	турбінний	1	Г	зліва
22.	с. Соломія Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. (млинарський комплекс)	1903 р.	2006 р.	турбінний	7B	B	справа
23.	с. Хашувате Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	1932 р.	турбінний	2	A	справа
24.	с. Салькове Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. (млинарський комплекс) (іл. 11)	кін. XIX – поч. XX ст.	60-ті рр. XX ст.	колісний	4	B	зліва
25.	с. Сабатинівка Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл. (іл. 12)	кін. XIX – поч. XX ст.	1970 р.	турбінний	5	A	зліва
26.	с. Луполове Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл. (млинарський комплекс)	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	3	A	зліва
27.	с. Голоскове Кривоозерського р-ну Миколаївської обл. (іл. 13)	кін. XIX – поч. XX ст.	1982 р.	колісний	4	A	зліва
			II пол. XX ст.	турбінний	6	Г	зліва
			II пол. XX ст.	турбінний	2	A	зліва
			II пол. XX ст.	турбінний	6	A	справа

4. Млин у с. Гушчинці Калинівського р-ну Вінницької обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №3 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

4. The mill in the village of Hushchyntsi, Kalynivka district, Vinnytsia region, late 19th – early 20th c. (see No. 3 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

6. Млин у с. Стрільчинці Немирівського р-ну Вінницької обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №8 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

6. The mill in the village of Strilchyntsi, Nemyriv district, Vinnytsia region, late 19th – early 20th c. (see No. 8 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

5. Млин у м. Тиврів Вінницької обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №6 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

5. The mill in the town of Tyvriv, Vinnytsia region, late 19th – early 20th c. (see No. 6 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

7. Млин у с. Перепеличє Немирівського р-ну Вінницької обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №11 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

7. The mill in the village of Perepelyche, Nemyriv district, Vinnytsia region, late 19th – early 20th c. (see No. 11 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

6 – добре зберігся зовні, але внутрішні конструкції (наприклад, перекриття, сходи) частково зруйновані, механізми частково або повністю втрачені; 5 – внутрішні конструкції повністю зруйновані, залишилися тільки стіни та каркас будівлі, але в хорошому або відносно хорошому стані; 4 – будівлю частково зруйновано (приблизно від 70 до 30%), окремі стіни або їхні частини з віконними прорізами, водотоки тощо; 3 – будівля повністю зруйнована (100%), залишилися купи каміння, окремі невисокі фрагменти стін або фундаменту, однак залишки будівлі добре ідентифікуються на місцевості; 2 – будівля повністю зруйнована, її фрагменти погано збереглися і погано ідентифікуються на місцевості – тільки після нескладних пошукових робіт; 1 – від будівлі залишилося 1–2 будь-які залишки – камінь, балка, цегла, які можна виявити лише після ретельних пошуків.

Ступінь відкритості / закритості на території визначався за шкалою: А – будівля закрита (0° – 90° кругового огляду), вона добре захована в заростях, скелях (взагалі у рельєфі) або у забудові, з більшості видових точок її помітно тільки зблизька, з відстані

закінчення Таблиці 1

1	2	4	5	6	7	8	9
28.	с. Тернувате Кривоозерського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	80-ті рр. XX ст.	турбінний	4	Б	справа
29.	с. Велика Мечетня Кривоозерського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	60-ті рр. XX ст.	турбінний	7А	Б	справа
30.	с. Токарівка Кривоозерського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	колісний	3	Б	зліва
31.	с. Чаусове Первомайського р-ну Миколаївської обл. (млинарський комплекс)	1865 – 1867 рр.	2001 р.	турбінний	7Б	В	зліва
			1927 р.	турбінний	3	А	зліва
32.	с. Чаусове Друге Первомайського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	70-ті рр. XX ст..	колісний	4	Г	справа
33.	с. Кам'яна Балка Первомайського р-ну Миколаївської обл. (іл. 14)	кін. XIX – поч. XX ст.	1995 р.	колісний	5	В	справа
34.	с. Кінецьпіль Первомайського р-ну Миколаївської обл. (іл. 15)	1902 р.	1948 р.	турбінний	7А	В	справа
35.	м. Первомайськ Миколаївської обл.	1872 р.	1932 р.	турбінний	1	Б	зліва
36.	м. Первомайськ Миколаївської обл.	1886 р.	1932 р.	турбінний	1	Г	справа
37.	с. Мигія Первомайського р-ну Миколаївської обл.	1792 р.	60-ті рр. XIX ст.	колісний	4	А	зліва
38.	с. Семенівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл.	поч. XX ст.	80-ті рр. XX ст.	колісний	4	А	зліва
39.	с. Львів Первомайського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	колісний	3	А	справа
40.	с. Львів Первомайського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	колісний	3	Б	справа
41.	с. Мар'ївка Доманівського р-ну Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	60-ті рр. XX ст.	колісний	2	А	справа
42.	м. Южноукраїнськ Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	4	А	зліва
43.	м. Южноукраїнськ Миколаївської обл.	кін. XIX – поч. XX ст.	II пол. XX ст.	турбінний	1	А	зліва
44.	м. Южноукраїнськ Миколаївської обл. (іл. 16)	кін. XIX – поч. XX ст.	40-і рр. XX ст.	колісний	3	Г	зліва

8. Млинарський комплекс Я. Солітермана на Південному Бузі у Брацлаві Немирівського р-ну Вінницької обл. Включає дві млинові споруди – 1911 року побудови, де з 1950-х рр. діє ГЕС (див. №12 у табл. 1), у кадрі – праворуч, і 1903 року побудови – нині занедбана (див. №13 у табл. 1), у кадрі – ліворуч. Фото Володимира Галайдюка, 2015 р.

8. Y. Soliterman's mill complex on the South Buh river, the town of Bratslav, Nemyriv district, Vinnytsia region. It includes two mill buildings – one (to the right) constructed in 1911, a hydroelectric power station since 1950s (see No. 12 in Table 1), another one (to the left) constructed in 1903 and now abandoned (see No. 13 in Table 1). Photograph by Volodymyr Halaidiuk, 2015.

9. Млин купця Я. Солітермана у Брацлаві. Листівка, поч. XX ст.
9. Y. Soliterman's mill in Bratslav. Postcard, the early 20th c.

10. Млин у с. Глибочок Тростянецького р-ну Вінницької обл., 1860-ті (див. №18 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

10. The mill in the village of Hlybochok, Trostianets district, Vinnytsia region, 1860s (see No. 18 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

11. Млин у с. Салькове Гайворонського р-ну Кіровоградської області (млинарський комплекс), кін. XIX – поч. XX ст. (див. №24 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

11. The mill in the village of Salkove, Haivoron district, Kirovohrad region (mill complex), late 19th – early 20th c. (see No. 24 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

12. Млин у с. Сабатинівка Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №25 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

12. The mill in the village of Sabatynivka, Blahovishchenske district, Kirovohrad region, late 19th – early 20th c. (see No. 25 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

13. Млин у с. Голоскове Кривоозерського р-ну Миколаївської обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №27 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

13. The mill in the village of Holoskove, Kryve Ozero district, Mykolaiv region, late 19th – early 20th c. (see No. 27 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

14. Млин у с. Кам'яна Балка Первомайського р-ну Миколаївської обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №33 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

14. The mill in the village of Kamiana Balka, Pervomaisk district, Mykolaiv region, late 19th – early 20th c. (see No. 33 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

15. Млин у с. Кінецьпіль Первомайського р-ну Миколаївської обл., 1902 (див. №34 у таблиці 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

15. The mill in the village of Kinetspil, Pervomaisk district, Mykolaiv region, 1902 (see No. 34 in Table 1). Photo by O. Lavryk, 2009.

16. Млин у м. Южноукраїнськ Миколаївської обл., кін. XIX – поч. XX ст. (див. №44 у табл. 1). Фото О. Лаврика, 2009 р.

16. The mill in the city of Yuzhnoukrainsk, Mykolaiv region, late 19th – early 20th c. (see No. 44 in Table 1). Photograph by O. Lavryk, 2009.

десять метрів, лише з деяких видових точок (в основному за річищем) може бути чітко помітна на відстані 100–200 м, максимум 300 м; **Б** – будівля напівзакрита (90° – 180° кругового огляду), приблизно від половини видових точок кругового огляду її видно з відстані сотень метрів; **В** – будівля напівзакрита (180° – 270° кругового огляду), з половини точок кругового огляду її видно з відстані сотень метрів, з ¼ точок – з відстані перших кілометрів; **Г** – будівля в ландшафті повністю відкрита (270° – 360° кругового огляду), як мінімум з ¾ точок кругового огляду її видно з відстані перших кілометрів, з ¼ може бути видно з відстані сотень метрів або взагалі з усіх точок проглядається здалека (кілометри).

У с. Сокілець Немирівського району Вінницької області зберігся млинарський комплекс, який формують вальцовий млин і крупорушка. Сокілецький млин збудували у лівобережній заплаві Південного Бугу у 1894–1898 роках за наказом тогочасного влас-

Парапети і балкони – ажурні, зроблені з металу. За даними К. К. Мацяньського, млин належав до водновальцового типу млинарських споруд, мав одну гідротурбіну в 100 кінських сил, за добу міг перемолоти 2 800 пудів зерна (44,8 т). Річне виробництво сягало 600 000 пудів зерна (9 600 т), основний капітал оцінювався у 200 000 рублів [4, с. 76–77]. Млинове обладнання приводила у рух турбіна Жерара діаметром 2,26 м [9]. Поблизу млина стоїть кілька господарських будівель. Дотепер зберігся залізний транспортер, яким зерно з триповерхового складу передавали на переробку (іл. 21). Транспортер рухався з допомогою коней. Млин спеціалізувався на виробництві кількох сортів борошна високої якості. На початку ХХ ст. на млині працювали 42 робітники та 18 службовців. Млин діяв, використовуючи енергію води, поки 1992 року його не спалили. За свідченням місцевих жителів, пожежа була такої великої сили, що листи бляхи з даху перелітали на правий берег Південного Бугу, на територію села

20. Млинарський комплекс у с. Сокілець Немирівського р-ну Вінницької обл. (1894–1898, арх. Ян Гойріх) (див. №9 у табл. 1).

Млин (у кадрі – праворуч) і прибудована до нього у 1950-х роках будівля ГЕС (ліворуч). Фото Олени Крушинської, 2010 р.

20. Mill complex in Sokilets, Nemyriv district, Vinnytsia region (1894–1898, architect Jan Heurich Jr.) (see No. 9 in Table 1). The mill (to the right) and the building of the hydroelectric power station (to the left) attached to it in 1950s. Photograph by Olena Krushynska, 2010.

ника сіл Сокілець і Печера – польського графа Костянтина Потоцького [6]. Для розробки проекту він запросив німецького архітектора Яна Гойріха-молодшого. У середині 1950-х років мальовнича архітектура Сокілецького млина привабила художника Георгія Малакова, і він присвятив йому декілька робіт (див. іл. 17–19 на с. 289) – як і деяким іншим старовинним водяним млинам на Вінничині [7, 8].

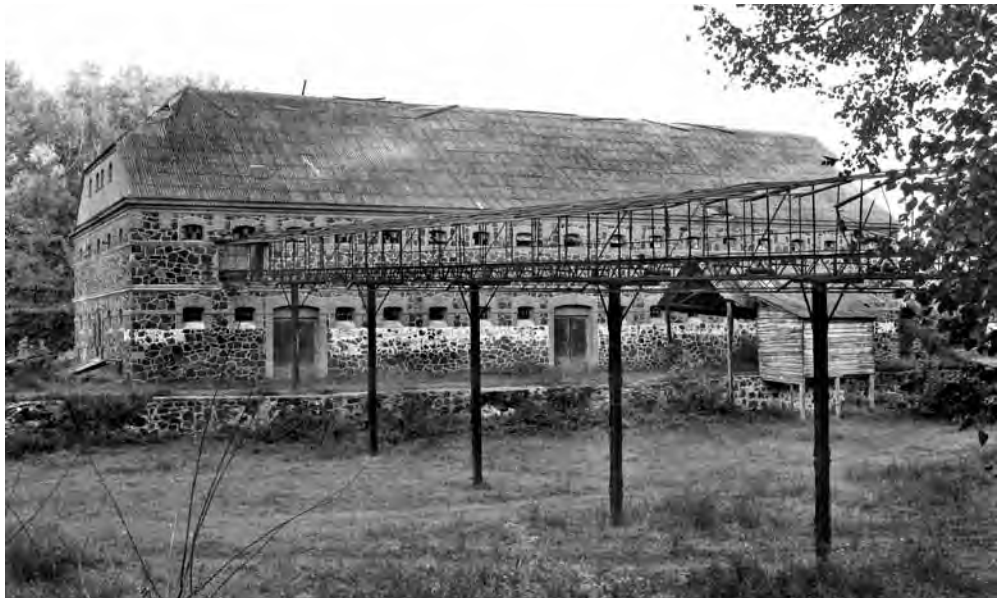
Будівля млина у середній частині має три поверхи, з боків – по чотири поверхи. Збудовано млин зі рваного каменю (різнокольорового граніту) та червоної цегли (іл. 20). Шви між каменями естетично оформлені та утворюють своєрідний візерунок. Стіни потужної товщини – 141 см і 107 см. Довжина будівлі – 33,5 м, ширина – 15,7 м. Дах млина був вкритий черепицею.

Печера. Нині залишилися тільки стіни будівлі без даху та залишки обгорілих балок із вбитими у них кованими цвяхами. Приміщення млина заростає рудеральними видами рослин і деревами, турбіна Жерара відсутня.

Крупорушка (іл. 22) розташована через канал навпроти Сокілецького млина, на острові. Тут, біля правого берега каналу в окремій камері встановлена вертикальна турбіна Френсіса (діаметр 1,55 м) [9]. Крупорушка збудована у той самий час і в тому ж стилі, що і млин – з блоків граніту неправильної форми та цегли. Будівля розділена високою (вище даху) стіною на дві частини. Дах вкритий шифером. У першій частині переробляли зерно на крупи, в іншій функціонувала олійня. Крупорушка не працює, однак іще перебуває в робочому стані.

21. Млинарський комплекс у Сокільці. Склад і металевий транспортер на кінній тязі, яким зерно доправляли у млин. Фото Олени Крушинської, 2010 р.

21. Mill complex in Sokilets. The storehouse with a horse-drawn metal conveyer which was used to transport crops to the mill. Photo by Olena Krushynska, 2010.

Детальніше про Сокілецький млинарський комплекс ми розповідали у першому випуску «Українського млинологічного журналу» [10].

Однією з ландшафтно-техногенних систем у річищі Південного Бугу, де ще можна відновити переробку зерна, є млин в с. Соломія Кіровоградської області (іл. 23). Кам'яна будівля розташована у правобережній заплаві на північній околиці села (див. фото на с. 150 – *Ред.*). Двоповерхова будівля млина збудована з різнокольорового рваного граніту. Довжина будівлі – 15,9 м, ширина – 11,6 м, висота – 9 м. Дах вкритий шифером. З фасадної сторони основного приміщення на першому поверсі містяться двері, два великі вікна та металева драбина, що веде на дах. Двері та вікна по периметру обмуровані цеглою. В їхній верхній частині цегла викладена у формі арки. На другому поверсі будівлі є декоративні (початково замуровані) вікна малого розміру. З боку острова до будівлі прибудоване приміщення для турбіни з кам'яним фундаментом і дерев'яною надбудовою. З боку верхньої та нижньої течії до мли-

на прибудовані допоміжні господарські будівлі, з яких перша – кам'яна, розмірами 4,7×7,6 м, друга – дерев'яна, розмірами 4,0×6,9 м.

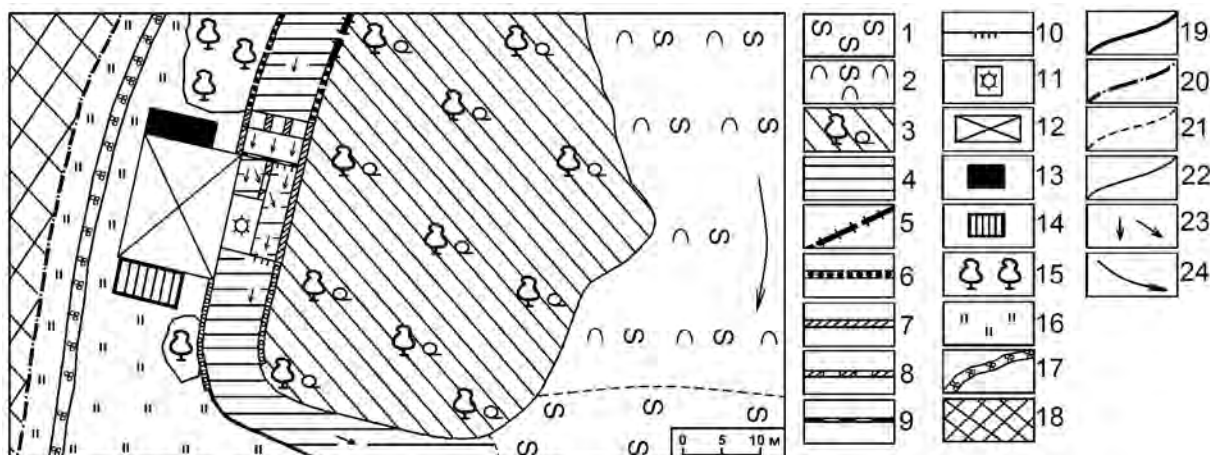
Арочний місток, збудований із рваного граніту, перегороджує канал перед входом води на турбіну млина. Довжина мосту – 15,5 м, ширина – 1,35 м, висота над дном каналу – 3 м. Міст має 3 арки по 3,08 м завширшки. Завдяки наявності арок вода розділяється на 3 рукави, що зумовлює пришвидшення течії. Через I та II арку вода подається на турбіну, через II й III – на скид. Зверху в місток вмуровані 4 дерев'яні балки, що з'єднують його з вертикальним каркасом заставок. Нині на балках зберігся настил з дошок 4,5 м завширшки, яким можна перейти з правобережної заплави на острів. З боку верхньої течії каналу до містка приставлені дерев'яні конструкції з грубо збитих 5–6-метрових колод, що пропускають воду, затримуючи гілки дерев, залишки рослин і сміття.

У свій час млини відігравали важливу роль у житті селян: вони забезпечували їх борошном, слугували окрасою села, регулювали воду в річках, були місцем

22. Млинарський комплекс у Сокільці. Крупорушка. Фото О. Лаврика, 2009 р.

22. Mill complex in Sokilets. The stamp mill. Photo by O. Lavryk, 2009.

23. Ландшафтна структура території млинарського комплексу в околицях с. Соломія Кіровоградської області станом на 2009 рік: 1 – центральне річище, 2 – пороги, 3 – острів, 4 – водовідвідний канал, 5 – зруйнована кам'яна гатка, 6 – зруйновані кам'яні укріплення берегів, 7 – кам'яні стіни, 8 – кам'яний арочний місток, 9 – відкриті дерев'яні заставки, 10 – кам'яні сходи, 11 – кам'яна прибудова з турбіною, 12 – кам'яна будівля млина, 13 – допоміжна кам'яна прибудова, 14 – допоміжна дерев'яна прибудова, 15 – ліс, 16 – луки, 17 – бруківка, 18 – село Соломія, 19 – межі русла та заплави, 20 – межі заплави та схилив, 21 – межі натуральних урочищ, 22 – межі антропогенних урочищ, 23 – напрям течії у каналі, 24 – напрям течії у руслі.

23. Landscape structure of the mill complex territory, outskirts of the village of Solomiya, Kirovohrad region, in 2009: 1 – central stream of the river, 2 – rapids, 3 – island, 4 – canal, 5 – destroyed stone weir, 6 – destroyed stone bank protection, 7 – stone walls, 8 – stone arch bridge, 9 – open wooden outlet gates, 10 – stone stairs, 11 – additional building with a turbine, 12 – stone mill building, 13 – auxiliary stone building, 14 – auxiliary wooden building, 15 – forest, 16 – meadows, 17 – pavement, 18 – village of Solomiya, 19 – boundaries of the river-bed and floodplains, 20 – boundaries of the floodplains and river bank slopes, 21 – boundaries of natural landmark, 22 – boundaries of anthropogenic landmark, 23 – direction of the canal flow, 24 – direction of the flow in the river-bed.

укладання ділових угод тощо. Аналізуючи процес забудови русла млинами з погляду ландшафтознавства, можна зробити висновок про те, що саме млини стали тими мікроосередками, навколо яких формувалися

інші ландшафтні комплекси – острови, водовідвідні канали, дамби й гатки, гідроелектростанції та греблі, що докорінно змінили ландшафтну структуру річища Південного Бугу.

1. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. – Вінниця: Арбат, 1998. – С. 101.
2. Бируля О. Ріка Бог та її сточище: матеріали до гідрології ріки та використання її енергії. – Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1928. – 95 с.
3. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Сост. Гульдман В. К. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1889. – 414 с.
4. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Сост. К. К. Мацянский. – К.: Треугольник, 1912. – 381 с.
5. Войтенко В. Л. На три держави тут півень співав... [місто Первомайськ та Первомайський район Миколаївської області]. – Тернопіль: Укрпрінт-Захід, 2007. – 188 с.
6. Малаков Д. В. По Брацлавщине. – М.: Искусство, 1982. – 174 с.
7. Малаков Д. В. Старовинні млини на малюнках Георгія Малакова // Український млинологічний альманах. Науковий ілюстрований журнал Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15–17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С. 172–176.
8. Malakov D. Georgiy Malakov's old Ukrainian mills // International Molinology. – 2011. – №82. – P. 25–28.
9. Технический проект Соколецкой гидроэлектростанции на р. Ю. Буг Немировского района Винницкой области. Том III – Производство работ / Украинская зональная проектно-изыскательная контора «Укрсельэлектропроект»; нач. Волоцкий, гл. инж. Лебедев. – Винница, 1951. – 27 с.
10. Лаврик О. Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг // Український млинологічний альманах. Науковий ілюстрований журнал Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15–17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. – Черкаси, 2014. – С. 58–60.